

Tessel Pollmann

Mussert & Co

De NSB-leider en
zijn vertrouwelingen

Boom – Amsterdam

Dit boek kwam tot stand met steun van het Fonds voor
Bijzondere Journalistieke Projecten

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912
gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave
worden verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt,
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere
manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van de uitgever.

Voor zover voor illustraties geen toestemming is
gevraagd aan de copyrighthouder, is dat gebeurd
ondanks pogingen daartoe. De copyrighthouder wordt
verzocht zich alsnog in verbinding te stellen met de
auteur via www.tesselpollmannonderzoek.nl.

*No part of this book may be reproduced in any way
whatsoever without the written permission of the publisher.*

©2012 Tessel Pollmann
Omslag: Marry van Baar
Binnenwerk: Hannie Pijnappels

ISBN 978 94 6105 547 7
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl
www.tesselpollmannonderzoek.nl

Voor dr. Paul E. de Hen

Inhoud

Inleiding | 9

1. De NSB, een lege huls? | 13
2. Mussert als waterstaatsingenieur, 1920-1934 | 28
 3. Rie Mussert-Witlam | 51
 4. Het geld van Mussert | 66
 5. Het echtpaar Mussert en familie | 102
 6. Mussert en Kees van Geelkerken | 110
 7. Musserts beste man | 143
 8. De lijfwachten | 165
 9. Van Vessem, raadsman en zaakwaarnemer | 192
 10. ‘Gebroken niet gebogen’ | 218
Gerrit Jan van Deventer (1894-1942),
antinazistisch provincieambtenaar | 218
 11. Het vermogen van de NSB
met medewerking van Paul E. de Hen | 224
 12. Mussert en de Indische NSB | 230

Nawoord | 246

Noten | 249

Geraadpleegde archieven en andere bronnen | 288

Literatuur | 289

Personenregister | 297

Dankwoord | 303

Over de auteur | 304

Inleiding

Dit boek is geen biografie, maar een reeks artikelen over Mussert en de mensen met wie hij leefde en werkte. De artikelen behandelen allen een thema (het veranderende beeld van de NSB, geld van Mussert, vermogen van de NSB) of gaan over mensen. Soms betreffen ze een groep mensen, zoals de familie van Mussert, of de Lijfwacht Mussert. Soms gaan ze het over één van de mannen (vrouwen treden in de NSB weinig op de voorgrond) met wie Mussert intensief samenwerkte. De opzet van het boek brengt met zich mee dat de volgorde niet strikt chronologisch is. Zo komt een geschreven portret van de familie na hoofdstuk 4, dat over Mussert en zijn geldzaken handelt. Dat familieportret heeft juist deze plaats gekregen omdat een aantal gebeurtenissen in de familie zich niet afspeelden voor, maar tijdens de bezetting, waarbij de lezer kan terugvallen op de inhoud van dat hoofdstuk 4. Om het lezen te vergemakkelijken, staan er in de diverse hoofdstukken verwijzingen naar andere hoofdstukken. Dat neemt niet weg dat in principe alle hoofdstukken apart gelezen kunnen worden.

Het boek opent met de vraag die meteen het basisthema van deze bundel is. Die vraag is: hoe kon deze politieke beweging met een schokkend crimineel karakter in de verbeelding van Nederland inkrimpen tot een marginale club van mensen die het spoor wat bijster was. De NSB wilde de eenpartijstaat en een regering die uitging van een Nederlandse variant van fascisme en nationaalsocialisme. De Leider van de NSB, Anton Adriaan Mussert, hoopte zelf regeringsleider te worden. Om de NSB te kunnen leiden, moest hij in 1934 afscheid nemen van zijn baan als hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat in Utrecht, waar hij vanaf 1920 werkte. Daar liet hij zich kennen als een intelligente, egocentrische, leugenachtige man die velen tegen zich innam. Als gewiekst politicus zorgde hij vanaf 1931, het jaar van de oprichting van de NSB, goed voor zijn public relations. Hij oogde als een fatsoenlijke burgerman, met – voor sommigen – nogal dwaze politieke ambities. Voor hem pleitte dat hij geen voorstander van geweld heette te zijn. De oprichting van de eerste partijmilitie, de Weerafdeeling (WA) was daarmee in tegenspraak, maar Musserts imago van gematigde burgerlijkheid bleef

overeind. Hij was of werd voor velen de bekwame ingenieur die als politicus eerder dwaas dan gevaarlijk was. Het is dat beeld dat nu kantelt. In plaats van de fatsoenlijke burgerman komt uit nieuw archiefonderzoek een man tevoorschijn die middels de revolutionaire omwenteling van het nationaalsocialisme staatshoofd wilde worden. En zoals dat in de revolutie gaat, heiligde dit doel alle middelen.

Mussert was ook actief als ondernemer. Een groot deel van het propagandamateriaal, zoals het dagblad en het weekblad van de NSB, werd geproduceerd in Musserts eigen drukkerijen en uitgeverijen. Voor mei 1940 had hij daar op legale wijze de basis voor gelegd; tijdens de bezetting gebruikte hij allerlei vormen van pressie om bedrijven naar zich toe te trekken. Hij gebruikte een fors deel van de winst uit die bedrijven voor luxe goederen voor zichzelf, in de vorm van roerend en onroerend goed. Tegen het 'kopen' van geconfisqueerd joods bezit had hij geen bezwaar; integendeel. Ook de NSB had daar geen problemen mee. Uit een nieuwe archiefvondst, de accountantsrapporten over het vermogen van de NSB die Justitie na de bevrijding liet maken, blijkt dat de NSB voor eigen gebruik tientallen panden uit geconfisqueerd joods bezit aankocht.

Mussert was geen man van veel vrienden, maar eerder een familie-man. Hij was de zoon van een vader die hem vermoedelijk in anti-democratische geest opvoedde, hij was de echtgenoot van de jongste zuster van zijn moeder. Zijn vrouw, Rie Witlam, was achttien jaar ouder dan hij. Hij was de minnaar van zijn nichtje Marietje Mijnlieff en een trouw vriend van haar moeder. Hij was broer en zwager en oom. Een aantal familieleden betrok hij bij zijn werk; hij bezorgde ze mooie banen. Drie neven vochten aan Duitse kant, één van hen kwam niet terug.

Hoewel geen vriendenman, had Mussert wel kameraden, zoals de medeleden van de Beweging (de naam van de NSB voor ingewijden) heetten. Aanvankelijk was Kees van Geelkerken zijn rechterhand, vertrouweling en plaatsvervanger. Naarmate de bezetting langer duurde, kreeg Mussert behoefte aan een andere plaatsvervanger. Dat werd Frits Müller, een zakenman die in 1941 Commissaris der Provincie in Utrecht werd. Later voerde Müller als burgemeester van Rotterdam samen met zijn directe ondergeschikten een terreurbewind op het stadhuis. Van Müller en ook van anderen is de procesgang na de bevrijding hier beschreven. In de regel sluit ik die beschrijvingen af met de straffen die werden opgelegd. Over de uitvoering van die straffen (executie, gratie, vervroegde vrij-lating, andere maatregelen) gaat dit boek niet.

Een belangrijk man voor Mussert was ook de advocaat van de NSB, mr. A.J. van Vessem, in de jaren dertig lid van de Eerste Kamer voor de NSB, tijdens de bezetting NSB-functionaris. Van Vessem schiep zich het imago van de man die eigenlijk geen nationaalsocialist was. Hij was een goed advocaat en zijn pleidooien voor zichzelf waren hoogst effectief. Tegen bemiddeling bij de aanschaf van onroerend goed dat van joden was geweest, zag hij niet op.

Het voetvolk van de NSB komt in dit boek niet uitgebreid aan bod met uitzondering van de Lijfwacht Mussert, een ploeg vechtersbazen onder wie enkele zeer problematische figuren. Daarna wordt teruggekeerd naar het Provinciehuis van Utrecht waar een hoge ambtenaar, mr. Gerrit Jan van Deventer, zomaar verdween, kort nadat Frits Müller er Commissaris der Provincie werd. Wie deed hem verdwijnen, en wat was Musserts betrokkenheid bij deze man? Hoofdstuk 10 laat onder meer zien met welke leemten in de archieven de historicus moet werken, maar ook wat een schat aan nog ongebruikte informatie er opgeslagen is.

Daarna volgt een beknopt relaas over het vermogen van de NSB tijdens de bezetting. Ook in de jaren dertig had de NSB geld nodig en een belangrijke bron van inkomsten was de NSB in Indië, een geldmachine die van Mussert geen politiek mandaat kreeg en die alleen had te gehoorzamen aan de orders van de Leider. Naarmate de NSB vanaf 1935 meer en meer rasbewust werd en zich tegen de zogenaamde rassenmenging verzette, kwam ze in Indië steeds vaker in de moeilijkheden. Vele leden van de Beweging waren indo, dat wil zeggen van gemengd Indonesisch-Nederlandse afkomst. De ideologie van de raszuiverheid stootte hen af. Intussen had de NSB in Indië veel geld verzameld en dat ging naar Nederland.

Tot slot wordt ingegaan op de Indische NSB, en wordt bekeken in hoeverre de Indische NSB een authentiek perspectief voor de kolonie had ontwikkeld.

Dit is de plaats waarop ik de velen die mij hielpen, wil bedanken. Het Nationaal Archief, waar Ron Guleij en Maartje van der Kamp en andere medewerkers van de studiezaal mij met ijver, geduld en vriendelijkheid ondersteunden, verdient alle lof. Hetzelfde geldt voor het archief, de studiezaal en beeldbank van het NIOD, instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies. Bij het Centraal Bureau voor de Genealogie kreeg ik steeds attent en vakkundige hulp van Roel Elson.

Vele lokale archieven stonden mij met raad en daad en zeer prompte hulp bij; het Noord-Hollands Archief met Hans van Felius en het Ar-

chief van de gemeente Zeist met Pierre Rhoen zijn hier goede voorbeelden van. Feitenmateriaal en ook illustraties werden kosteloos of tegen geringe vergoeding verzorgd door oudheidkundige verenigingen. Vele collega's, professionals en niet-professionals, deden uit vriendelijkheid deelonderzoekjes. Hun aller namen vindt de lezer in het dankwoord achterin.

Ten slotte: het project *Mussert & Co* is begeleid door prof. dr. Peter Romijn, adjunct-directeur en directeur Onderzoek van het NIOD waar ik als geassocieerd onderzoeker van vele faciliteiten gebruik heb mogen maken, maar dat niet de verantwoordelijkheid draagt voor dit boek. Peter Romijn heeft me de weg gewezen waarlangs het onderzoek ook is verlopen: uitgaande van Mussert als de centrale figuur, lijnen trekkend naar de mensen met wie hij samenleefde en samenwerkte. Van Romijn is ook het thema van het eerste hoofdstuk en de basisvraag van dit boek afkomstig. Bedachtzaam en kritisch was ook steeds het commentaar van mee-lezer dr. Paul E. de Hen. Groot kenner van het interbellum oriënteerde hij zich voor *Mussert & Co* op bezetting en bevrijding, geen nieuw terrein voor hem als econoom met grote historische verdiensten, maar toch – ik vroeg veel van zijn vrije tijd. Hij schreef bovendien mee aan het laatste hoofdstuk, dat over het vermogen van de NSB handelt. Met veel dank draag ik dit boek aan hem op.

Utrecht, februari 2012
Tessel Pollmann

I. De NSB, een lege huls?

Iedere tijd kijkt op zijn eigen manier naar de geschiedenis, en zo bestaat er over de NSB een breed scala van meningen. Die meningen zijn soms ongezoeten, en zelden gebaseerd op zorgvuldig archiefonderzoek, en toch zijn ze interessant. Van verachting, bespotting, en onderschatting, maar ook van angst en beven tijdens de bezetting overlopend in een scherpe politieke veroordeling en eindigend met een milde, vergoelijkende blik tonen ze ons hoe opinies en beelden veranderen. Hier wordt een reeks van die verschillende stemmingen en opinies op een rij gezet, om uit te komen op de stelling dat de NSB het best te begrijpen is als we haar politieke beweging niet belachelijk maken, maar serieus analyseren.

De rij van zegslieden die vanuit hún ervaring en emotie – ervaringen en emoties die, naar ik meen, door anderen werden gedeeld – hun mening over de NSB gaven begint met dr. Hitzerus Mees Wzn (1876-1952). Mees woonde in Rotterdam en hij hield tijdens de bezetting een dagboek bij dat na de bevrijding werd uitgegeven. In dit dagboek – is de veronderstelling – weerspiegelt zich de tijdgeest, niet van alle mensen natuurlijk, maar van Mees en de gelijkgestemden rondom hem. Mees is een van de mensen die NSB'ers niet ziet als politiek andersdenkenden, maar als lieden die vooral het spoor bijster zijn. Hij betitelt ze als mislukte en ontevreden stumpers en zoekers, twijfelaars, werklozen, kwajongens, baantjesjagers, en, misschien in het allereerste begin, enkele idealisten, 'maar die hebben nu allang bedankt'. Niet alleen het voetvolk van de NSB bestaat volgens Mees uit sukkel, ook de top stelt niets voor. Mussert bijvoorbeeld, schrijft Mees, is een ijdelruit, een *Streber* en een onbenul. Afgeranseld door zijn vader, met moeite studeerend wegens geldgebrek, mislukt in de Liberale Partij 'De Vrijheidsbond' en te klein voor militaire dienst 'haalde die verrader hier de Duitsers binnen'. Van dit portret van Mussert klopt weinig tot niets, maar het schrijven ervan bood dokter Mees waarschijnlijk wel troost.¹ Hij verzekerde zich ervan dat politiek gezien de NSB nauwelijks een gevaar was, met al die stumpers en dan ook nog met zo'n onbenul aan het roer.

Eveneens tijdens de bezetting verscheen van Theun de Vries de roman *W.A.-man*, met als hoofdpersoon Frans Dijkgraaf, die net als Mees' NSB'ers een ontevreden stumper is. Frans is een schrale jongen, snel moe, bang voor water. Hij maakt niet makkelijk vrienden en voelt zich minderwaardig. Wat hij leuk vindt, zijn ruzies op straat, als hij tenminste kan toekijken. Zijn ouders hebben een zielig kruidenierswinkel-tje in de Jordaan, en hij ziet hoe ze moeten ploeteren. De arme klanten haat hij, omdat ze op de pof kopen en de rijke mensen in andere buurten haat hij om hun mooie, grote huizen. Hij haat de glimmende winkels van de grote kruideniersconcerns waarbij we kunnen denken aan Simon de Wit, De Gruyter en de Spar. Dan breekt in 1934 het Jordaanoproer uit; de communisten belagen de kleine middenstand en in het winkel-tje van zijn ouders wordt alles overhoop gesmeten. Nu haat hij ook de communisten. En zo, eenzaam zwerfend in de stad, maar ook op stap als loopjongen voor de winkel van zijn ouders, is hij een makkelijke prooi voor NSB'ers die nieuwe leden zoeken. Al snel gaat hij ook bij de Weerafdeling (WA), de partijmilitie die vergaderingen van anderen verstoort en de NSB-vergaderingen bewaakt. Frans wacht op de dag van de grote afrekening. Dan 'wilde hij vooraanstaan om de vernedering van zich en de zijnen met boksbeugel en revolver uit te wissen'. Zo leidt Theun de Vries de hoofdpersoon van zijn roman *W.A.-man* in.²

De minachting, en daarmee ook de onderschatting van de NSB als een politiek bevlogen en gevaarlijke beweging spreekt ook uit de satire van die tijd. De WA-man in het bijzonder moet het ontgelden. Een goed voorbeeld is 'Zwarte soldaten' in het bundeltje hekeldichten *Afscheid van Adolfen Antoon*:

Wij zijn Musserts zwarte soldaten

Het puik van de N.S.B.

Grote bekken, stom en verwaten,

Redeloos stamboekvee.

Wij zijn Musserts zwarte soldaten

Wij brullen in koor 'Hou zee'.

Batavieren en kaninefaten

Raszuiver, verguld op snee.

Stomme honden, halv'idioten,

Bij ons vinden ze onthaal,

Lege hoofden en kromme poten

't Zwarte hemd maakt alles egaal.

Stomme donders, halv'idioten,

*Dat zijn ze allemaal
Straks knippen ze ons aan moten,
Nu maken we nog kabaal.*

In de volgende twee coupletten zijn de WA-mannen lafaards, halfbakken, verraderlijk en zakken.

Minachting voor Mussert is een soortgelijk thema in de spotverzen. In de meidagen van 1940, toen een aantal van zijn partijgenoten korte tijd door de Nederlanders gedetineerd werd, dook de Leider onder in de buurt van een boerderij. In het vers ‘Aan den “Leider”’ klinkt het:

*Antoon, was je afgedropen
Naar een oude boerenschuur,
Had de angst je hart bekropen;
Was je stiekum weggekropen,
In dat vaderlandse uur,
Toen elke waren volksgenoot
Koen braveerde moed en dood.³*

Moed en dood koen braveren is wat vreemd geformuleerd, maar de lezer begrijpt de intentie.

Een bron van vermaak was Musserts echtgenote, Rie Mussert-Witlam, zijn achttien jaar oudere tante. Schooljongens schreven op de stoep van het echtpaar: ‘Wie een nieuwe staat wil bouwen, moet niet met zijn tante trouwen.’⁴

Nu zijn dit nog grappen uit de nood geboren. Serieuzer was het schelden in de verzetspers die gaandeweg de bezetting de NSB niet meer zag als de politieke opponent, maar, letterlijk, als nazituig, schorem, geteisem en rapalje. Of, en dat kwam heel hard aan, als on-Nederlands, zoals het verzetsblad *Vrij Nederland* deed in een tijd toen het Nederlands-zijn, althans in de verbeelding, gelijk stond aan ware moedigheid. Dit voor on-Nederlands verklaard worden was de vooraankondiging van uitbanning uit het respectabele deel van de Nederlandse samenleving.

Die vond na de bevrijding plaats, en voor het gevoel van sommige (klein)kinderen van NSB'ers duurt die uitbanning nog steeds voort.⁵ Het voor on-Nederlands verklaren had nog een andere dimensie die ons hier bijzonder moet interesseren, want dat heeft direct verband met het niet-serieus-nemen van de NSB in en na de oorlog. Al voor de oorlog werden fascisme en nationaalsocialisme als schreeuwerig en dus on-Nederlands bestempeld.⁶ Wie dus zei dat hij zich echt Nederlander

voelde, kon nooit fascist of nationaalsocialist zijn; dat waren ideologieën die niet bij 'ons' pasten. Mussert zei dan ook dat hij een *Nederlandse* vorm van fascisme en nationaalsocialisme voorstond, zo kon hij toch echt Nederlands blijven. Van Geelkerkens advocaat bracht tijdens het proces ook naar voren dat zijn cliënt zich altijd een 'echte Nederlander' was blijven voelen; pro-Duits kon hij dus niet geweest zijn. En ook Loe de Jong verklaarde – na de bezetting – dat Mussert 'een typisch Nederlandsche kleinburger' was. Het kon dus met zijn fascisme en nationaalsocialisme zo'n vaart niet lopen. Dat nam niet weg niet weg dat NSB'ers wél als landverraders te boek bleven staan. Maar als je dat verklaarde als een uiting van typische Nederlandse kleinburgerlijkheid en niet van politieke overtuiging, bleef de illusie in stand dat fascisme of nationaalsocialisme niet-Nederlands waren. Als je dat niet meer aannam, vielen er allerlei zekerheden weg. Onzeker werd dan of mr. J. Zaaijer, de aanklager van Mussert en van Robert van Genechten en in zijn tijd een man met gezag, wel gelijk had. Zaaijer immers verklaarde de Nederlanders tot het 'volk, dat men niet kan bedwingen, niet met geweld, niet met gesnauw, niet met zogenaamde vriendelijkheid.[...] De geestelijke weerstand' die het Nederlandse volk de bezetter bood, zal het 'in de geschiedenis tot onvergankelijken roem strekken'.⁷

Verzamelbak van landverraders?

Wat meer sociologisch getint was de aanvankelijke benadering van prof. dr. Willem P.J. Pompe. Hij was hoogleraar in Utrecht en pionier van de humanisering van het strafrecht, een beweging die ook wel bekend staat als de Utrechtse School. De tendens het strafrecht te humaniseren dateerde van de late jaren twintig van de vorige eeuw. De kern ervan was een pleidooi voor respect en barmhartigheid: de delinquent was een medemens, en dé mens was een zwak wezen dat respect verdiende en recht had op liefde, ook al was zij/hij nog zo'n boef.

In mei 1945 publiceerde Pompe de brochure *Bevrijding*. Ook hij negeerde het politieke karakter van de NSB. Hij noemt de NSB de 'verzamelbak van landverraders'. Sociologisch bestond die verzamelbak uit drie lagen: onderaan stond de 'recidivist'. Waarvan hij recidiveerde vermeldt Pompe niet. In de middenlaag bevond zich 'den gefailleerden middenstander' en de bovenlaag droeg 'het stempel van de teleurgestelde ambitie'. NSB'er werd je dus niet uit politieke overtuiging, maar omdat je mislukt was.⁸

Die visie was in allerlei schakeringen elders te vinden en doet nog steeds opgeld. Een voorbeeld daarvan lezen we in een interview met de gezaghebbende jurist, prof. mr. dr. Adriaan Pitlo. In 1977 zei hij: ‘Voor iedereen stond toch vast, voor alle mensen waarmee je omging, dat bij onze NSB alleen maar de kneuzen waren: alleen maar lichamelijk of geestelijk onvolwaardigen. Ik zeg nog altijd: het is zo, Mussert heeft vrijwel geen normale mensen achter zich gehad. Ik heb het ook nooit als een reëel gevaar beschouwd.’⁹

Een laat voorbeeld van deze apolitieke kijk op de NSB vinden we in *Grijs verleden* (2001) van Chris van der Heijden, die de NSB ‘ideologisch leeg’ noemt, en volgens hem tijdens de bezetting niet meer dan ‘een instantie met geen andere dan een protocollaire functie’.¹⁰

Behalve on-Nederlands, leeg, onbelangrijk en bevolkt door sociaal zwakken, golden de NSB en met name Mussert ook als kleinburgerlijk. Mussert, deze ‘kleur- en fantasieloze burgerman’, was het toppunt van ‘kleinburgerlijke onbenulligheid’, aldus N.K.C.A. in ‘t Veld, een historicus met het indrukwekkende boek *De SS en Nederland* op zijn naam.¹¹ Kleinburgerlijkheid wordt, als we spreken over de NSB en misschien wel altijd, gebruikt in neerbuigende zin. Beperkt, benauwd en bekrompen is dan de betekenis en zo zou de NSB dus ook geweest zijn: een beweging van bekrompen lui zonder veel ideologische grond onder de voeten. Een beweging ook waarvan de leiders – zo veronderstellen een aantal historici – niet of nauwelijks begrepen wat fascisme of nationaalsocialisme nu eigenlijk inhield. Maar begrepen ze dat werkelijk niet? Is daar enig bewijs van? Of is het getendeel waar?

Als we de uitgangpunten en brochures van de jonge NSB van 1931-1935 lezen, zien we hoe goed de NSB aansloot op de karakteristieken van het fascisme die de historicus Robert O. Paxton in zijn *The Anatomy of Fascism* op een rij zet. Het fascisme van de vroege NSB heeft met dat in het buitenland gemeen dat de Beweging gelooft dat het land in crisis verkeert. Er moeten totaal nieuwe oplossingen komen.¹² Daartoe moet de staat grondig gereorganiseerd worden, met ‘de organisatie van den Italiaanschen fascistischen staat als voorbeeld’. Als bij de reorganisatie van de staat geweld onvermijdelijk is, dan moet dat maar. Uitgangspunt van het fascisme overal ter wereld is dat de volksgemeenschap, of de natie die met de staat samenvalt, altijd boven het individu gaat. De NSB beaamt: ‘De verhouding van het individu tot den Staat is een verhouding van den mindere tot den meerdere, van het lagere tot het meer verhevene.’¹³ De staat moet ook buitengewoon krachtig zijn, want hij staat op het punt slachtoffer te worden van groepen die eigen-

belang en macht najagen – meestal gaat het dan om vrijmetselaars en joden. En dan zijn er natuurlijk de communisten of ‘bolsjewieken’. In Nederland is volgens de NSB dat niet acuut; het land dreigt eerder gebukt te gaan onder het ‘juk van het Fransch-Belgische imperialisme’. (zie hoofdstuk 2)¹⁴ En Nederlands-Indië wordt bedreigd door Japan waar de Nederlandse belangen militair niet afdoende worden verdedigd. ‘Waarlijk, het rood in onze vlag is een noodsein.’¹⁵ Bedreigend ook is de ‘verwilderling en verwording’ in Nederlands-Indië waar de inheemsen niet strak genoeg gehouden worden. Het koloniale racisme van de NSB wijst iedere vorm van democratisering in de kolonie af.¹⁶ De vroege NSB vindt ook dat democratie en liberalisme haaks staan op de belangen van volksgemeenschap, staat of natie. Democratie immers gaat uit van de gelijkheid van mensen voor de wet, maar die opvatting belet de mens zijn persoonlijkheid, in ongelijkheid, te ontplooiën. Liberalisme betekent dat de staat er is voor het individu en niet omgekeerd. Dat vindt het fascisme mét de NSB verkeerd.¹⁷ Ten bate van een gezuiverde en gelouterde volksgemeenschap die één is en boven het individu staat, moeten sommige groepen mensen geweerd worden, waar mogelijk in overleg met deze groepen, aldus het fascisme. Later, in 1938, noemt de NSB de gedwongen verhuizing van joden naar Guyana een oplossing.

De jonge NSB wil ook aan ‘geheime’ verenigingen die liberalisme, marxisme of atheïsme verspreiden een einde maken.¹⁸ In de nieuwe gemeenschap is een eigen geweten alleen met een beroep op God geoorloofd. Een politiek eigen geweten heeft geen bestaansrecht. Het fascisme gelooft in de sterke leider; de jonge NSB is voorstander van ‘een minister-president, als hoofd der regeering, die zelf alleen aan den Koning verantwoording schuldig is’.¹⁹

Typisch Nederlands aan de NSB-beginselen, afgezet tegen het fascisme elders, was de matige nadruk op geweld. Waar elders de ‘schoonheid van het geweld’ werd aangeprezen, was het gebruik van geweld door de WA voorlopig niet al te heftig. Voorlopig ook was de NSB trouw aan het koningshuis, een trouw die met de jaren afnam en omsloeg in hoon. Geloof in God, ook een beginsel dat naar de achtergrond zou schuiven, was op papier eveneens een uitgangspunt van de jonge NSB.²⁰ Ten slotte was er de imperialistische droom van de NSB die zich goed laat vergelijken met het imperiale denken van Mussolini (Abessinïë) en van de nazi’s die *Lebensraum* zochten in het Oosten. Die droom reikte van Suriname en de Antillen via Zuid-Afrika en de Congo naar Vlaanderen. Vandaar ging het naar Nederland en dan door naar Nederlands-Indië. Met Mussert als staatshoofd zou de NSB heersen over een kolo-

niaal rijk van enorme omvang. En dan zouden de touwtjes nog veel strakker worden aangetrokken dan in de jaren dertig in bijvoorbeeld Nederlands-Indië al het geval was. Dat alles was het plan.

Waarom het kwaad bij de ander?

Ideologisch heel ingewikkeld was het allemaal niet. Wellicht dat het voetvolk van de NSB zich het programma niet helemaal eigen maakte – in dit boek komt dat voetvolk voor in hoofdstuk 8, over de Lijfwacht Mussert. Wat de top betreft is er geen enkel bewijs dat Mussert en Van Geelkerken niet begrepen waaraan ze begonnen toen ze hun eigen Nederlandse fascisme en nationaalsocialisme ontwierpen. Toch is hier lang van uitgegaan.

In dit boek is gekozen voor een andere benadering. Hoe die eruit kan zien, is met een kleine omweg af te lezen aan de uiterst kritische en nuttige vraag die Chris van der Heijden aan het einde van zijn boek *Grijs verleden* stelt. Hij vraagt zich daar af waarom, als het over de bezetting gaat, het kwaad altijd ‘bij de ander’ (de Duitsers) neergelegd moest worden. Waarom, vervolgt hij, keek Nederland niet kritischer naar zichzelf?²¹ Er is, daar heeft Van der Heijden gelijk in, door velen samengewerkt met de vijand. Soms ontaardde dat in hulpverlening aan de vijand, oftewel collaboratie, en die was strafbaar. Samenwerking en collaboratie kwamen lang niet altijd voort uit sympathie voor fascisme of nationaalsocialisme. Overlevingsdrang, opportunisme, strategie, lafheid of hebzucht waren dan de drijfveren.

Er waren ook collaborateurs met politieke drijfveren en zij meenden dat het doel de middelen heiligde. En daarmee zijn we terug bij Van der Heijdens vraag: waarom leggen we het kwaad altijd bij de ander? We moeten ons namelijk niet alleen afvragen waarom Nederlanders na de bevrijding het kwaad zo makkelijk bij de Duitsers legden, maar ook waarom ze de politieke drijfveren van hun eigen Nederlandse fascist en nationaalsocialisten niet serieus namen.

Waarom werd de NSB zo vaak geanalyseerd als een club van psychisch ontwrichte of maatschappelijk mislukte mensen, dan wel ontspoorde idealisten? Waarom werd de NSB niet beschouwd als een ideologisch gedreven fascistische en nationaalsocialistische, en daarmee een uiterst gevaarlijke beweging? Die vraag heeft Peter Romijn al in 1989 aan de orde gesteld.²² Hij deed dat in 1995 opnieuw, en uitvoeriger.²³ En samen met Ido de Haan heeft hij de kwestie in 2009 aange-

scherpt. De Duitse bezetting, schrijven De Haan en Romijn, schiep met haar bezettingspolitiek een 'maatschappelijke en geografische ontworteling' waarbinnen een klimaat ontstond voor politiek gemotiveerde collaboratie. Die collaboratie betekende 'betrokkenheid bij grootschalige misdadigheid'. Die politieke achtergrond van de bedreven misdaden is in de beschouwingen over de bezetting op de achtergrond geraakt. De Haan en Romijn:

De nationaalsocialistische mens werd in de jaren veertig en vijftig primair gezien als een geestelijk ontspoorde figuur waarvoor, net als in de strafprocessen [...] aansluiting gezocht werd bij termen die ook in het gewone strafrecht nog enigszins houvast boden voor de allerswaarste gevallen: in het bijzonder uiteenlopende psychische defecten als gewetenloosheid, slaafse gehoorzaamheid aan bendeleiders, persoonlijk gewin, geldingsdrang, en sadistische neigingen.

De betrokkenheid bij grootschalige misdadigheid kreeg, nu het om Nederlandse en niet om Duitse nazi's ging, als verklaring geestelijke ontsporing. Dat riep op tot mildheid. Al tijdens de bezetting schreef *Vrij Nederland*, het verzetsblad dat de NSB zo on-Nederlands vond, dat compassie het zou winnen van wraak. Dat sloot aan bij het in zwang zijnde idee dat de aard van de Nederlander afkerig is van geweld en wraak.²⁴ De overtuiging dat de Nederlander bij uitstek zachtvaardig is en dus (maar dat terzijde) niet ontvankelijk voor fascisme en nationaalsocialisme, dateert overigens niet van de jaren 1940-1945. Schreef al niet in 1607 een anoniemus dat 'wy van nature sachtmoedich en vreesaem syn, totten oorloge niet geneight'. Herman von der Dunk die deze woorden citeert, voegt er aan toe dat deze houding 'als een rode draad door de hele Nederlandse geschiedenis loopt' en 'de Nederlandse mentaliteit tekent'.²⁵ En dus was er wraak in 1945, en ook in 1946 waren de vonnissen nog heel streng, maar de sfeer veranderde snel.

Kort na het verschijnen van *Bevrijding* werd Pompe raadsheer in de Bijzondere Raad van Cassatie. Veroordeelde NSB'ers en andere collaborateurs (of er van landverraad in de strikt juridische zin van het woord sprake was binnen de NSB, is zeer twijfelachtig) konden bij deze Raad in beroep gaan. Pompe, die eerst sociologisch naar de NSB had gekeken, moest dat nu als rechter doen. Hij ging de dingen anders zien dan twee jaar eerder, en nam de veranderde sfeer in Nederland met gemengde gevoelens waar. Hij sprak nu over de 'politieke criminaliteit der bezetting die ons volk zo geschokt heeft'. Hij memoreerde ook 'gedach-

ten aan verdelging en uitbanning der landverraders en andere politieke misdadigers' die tijdens de bezetting opgeld deden. Bij sommigen leefden die gedachten nog steeds, en die mensen vonden dat er veel te mild gevonnist was. Maar bij anderen luwde mettertijd de verontwaardiging, zo vervolgde hij bezorgd. Nu was dus de vraag wat aan te vangen met de duizenden die zich 'politiek misdroegen' en nu weer vrij waren. Pompe heeft het nu nadrukkelijk over politieke misdadigers, niet over stumpers, stakkers en halve dwazen. En hij gaat voort:

... het dalen der ergernis over de misdadige feiten heeft ruimte gemaakt voor het stijgen van het begripen der misdadige personen. Het begrip voor de betekenis van de misdaad en het begrip voor de persoonlijkheid van de misdadiger schijnen elkaar in de weg te staan. Of de huidige ontwikkeling, toenemen van het begrip voor de persoon bij afnemen van het begrip voor de misdaad, louter zedelijke winst voor ons volk zou blijven opleveren, waag ik te betwijfelen.

Daarmee verwierp Pompe niet de barmhartigheid waarmee de 90.000 al gestrafte en/of voorwaardelijk buiten vervolging gestelde NSB'ers (de 'lichte'gevallen) bejegend hoorden te worden. Integendeel, volgens hem is het motief der barmhartigheid 'ons volk geenszins vreemd': de reclasering is in Nederland sterker ontwikkeld dan elders, want 'de hulpvaardigheid strekt zich in ons volk ook tot misdadigers uit, niet uit een sentimentele wegdoezeling der schuld, maar in kracht insluitende hulp en steun'.²⁶ Maar het politieke karakter van de misdaden in kwestie diende niet weggepoetst te worden, dat moest duidelijk zijn. Hier sprak Pompe echt als de criminoloog terwijl hij, anders dan zijn vakgenoten van een latere generatie, geen progressieve intellectueel was die het maatschappelijk debat politiseerde. Pompe was politiek gesproken eerder een behoudend kamergeleerde, maar met een kritische blik op dat deel van de maatschappij dat hij kon overzien: de toepassing van het strafrecht in de praktijk. Dat wilde hij humaniseren, zonder de criminaliteit te verbloemen.

Onder de maat

Bij de Bijzondere Raad van Cassatie was nog een jurist van groot aanzien betrokken: mr. G.E. Langemeijer, de aanklager (advocaat-fiscaal) die later hoogleraar in de rechtsfilosofie en procureur-generaal bij de

Hoge Raad werd. Ook Langemeijer sprak zich uit tegen het vervlakken van het besef dat de politieke collaboratie in schokkende criminaliteit was geresulteerd.

Toen Kees van Geelkerken, die met Mussert de NSB had opgericht, in 1951 terechtstond, sprak ook Langemeijer over de twijfel die Nederland had bevangen wat betreft de ernst van de politieke criminaliteit. 'Omdat op dit punt in deze tijd tóch al zoveel onzekerheid van oordeel bij ons volk zich openbaart', wil Langemeijer zich daar nu over uitspreken. Hij noemt de twijfel over de misdadigheid van de veroordeelde NBS'ers de vrucht van een heel primitieve manier van denken. 'Onnadenkenden', zoals hij de primitieve geesten omschrijft, hebben al vroeg geleerd dat roof en moord schurkachtig en misdadig waren. Zulk gedrag, zegt 'men', komt voort uit bepaalde karaktereigenschappen en daardoor is de misdadiger als het ware voorbestemd criminaliteit in de praktijk te brengen. Maar wat nu als iemand tot aan de bezetting een ordentelijk leven heeft geleid? Hoe moet je zo iemand dan beoordelen? Zo iemand is toch geen misdadiger zoals 'men' een misdadiger placht te omschrijven?

Langemeijer wijst op de denkfout in deze redenering. We moeten niet denken dat 'eigenschappen die mensen alleen onder buitengewone omstandigheden tot het meest onmaatschappelijke gedrag kunnen brengen, minder erg zouden zijn' dan die van gewone rovers en moordenaars. Hij wijst er ook op dat Van Geelkerken en dus ook Mussert voor de bevrijding allerminst een ordentelijk leven hadden geleid, zoals wat betreft Van Geelkerken diens advocaat wel deed voorkomen. Volgens hem was Van Geelkerken geen echte nationaalsocialist.

Langemeijer dacht daar heel anders over. Hij wees erop dat het eerste programma van de NSB was ontleend aan *Das Programm der NSDAP* van de antisemiet dr. ing. Gottfried Feder. Een 'behoorlijke Nederlander', zei hij, had direct het weerzinwekkende van het Duitse nationaalsocialisme gezien, maar Mussert en Van Geelkerken hadden nu juist aan de publicatie van Feder hun programmapunten ontleend. En 'dan moet men toch wel enige voorstelling hebben van die beweging en die voorstelling kan men toch niet anders hebben gekregen dan uit de uitingen van die beweging zelf'. En die beweging, de partij van Hitler, kenschetst Langemeijer als 'onredelijk' en '[...] met een volkomen gemis aan begrip voor de ongelijkheid, dat iemand ánders denken kan, het volkomen gemis aan eerbied voor de tégenstander, aan eerbied voor de menselijke persoonlijkheid én dan tenslotte, boven álles de houding tegenover de Joden die men toch al niet dadelijk anders dan crimineel

noemen kán. Een wijze, om over een bepaalde groep van medemensen, zonder enige onderscheiding te spreken die toch eigenlijk alleen uit misdadige karaktertrekken te verklaren is.’²⁷ Allemaal zaken, aldus Langemeijer, die Mussert, Van Geelkerken en anderen in 1931 geweten moeten hebben gezien hun intensieve bemoeienis met fascisme en nationaalsocialisme.²⁸

Langemeijer legde dus een direct verband tussen misdadige karaktertrekken van de nazi-ideologen en de oprichters van de NSB. Betekent dit dat de oprichters van de NSB van meet af aan misdadige plannen hadden? Dat leek hij niet direct te bedoelen. Mussert stichtte wel de WA, maar dat hij daarmee meteen een soort SA bedoelde te vormen, gaat wat ver. Dat Feder aan wie het NSB-programma was ontleend, een antisemiet was, wist Mussert natuurlijk. Zelf was hij voor eerst racist in de koloniale zin van het woord. Maar mettertijd werd duidelijker (de interne moorden als die op leden van de SA, de anti-joodse wetgeving, concentratiekampen, de Kristallnacht) hoe die nazi-ideologie uitpakte. Toen de Duitsers hier eenmaal waren, was er ook meteen de lakmoesproef: wie toen nog lid van de NSB bleef, zei Langemeijer, moest wel ‘verstandelijk of zedelijk onder de maat’ zijn, en lijden aan ‘morele defecten, wanneer er geen buitengewone domheid in het spel is’. Wat betreft Mussert, nam hij nog wel aan dat deze ‘de bedoeling heeft gehad door zijn politiek erger van Nederland af te wenden’, maar die verhoopte bedoeling liep in ieder geval uit op ‘hoogverraad’, door de ‘mateloze zelfoverschatting’ en met name door de ‘morele stomphheid’ van de Leider.²⁹ Zoals velen was ook Langemeijer kennelijk geïmponeerd door het beeld van Mussert als de man die in wezen niets misdadigs wilde, een beeld dat Mussert tijdens zijn proces extra sterk had uitgegroot. Maar desondanks twijfelde Langemeijer net als Pompe begin jaren vijftig niet aan de politieke aard van de NSB-criminaliteit tijdens bezettingstijd. Wél begon hij vraagtekens te zetten bij de straffen die na de bevrijding gevolgd waren. In 1954 hield hij in het *Nederlands Juristenblad* een voorzichtig pleidooi nog eens te kijken naar de strafmaat van de langgestraften.³⁰ Hij was gaan twifelen aan de redelijkheid van sommige van de uitgedeelde straffen.

In de analyse van de NSB moeten we ons derhalve niet blind staren op de zwaarte van de straf als hét bewijs voor iemands strafwaardigheid. Voor aanklagers en rechters was de politieke criminaliteit in oorlogstijd na de bevrijding een compleet nieuw verschijnsel. Ze konden op geen enkele juridische traditie terugvallen en moesten met vallen en

opstaan jurisprudentie vormen. Langemeijer was hier heel open over. Als iemand hem zou vragen: 'Begrijp ik goed [...] dat Gij dus in enkele duizenden gevallen telkens vele jaren straf en soms de doodstraf helpt opleggen, terwijl Gij de juistheid van die beslissingen niet eens afdoende verantwoordt kunt?' zou zijn antwoord zijn: 'Ja, zo is het.'³¹ Het is voorstelbaar dat de genuanceerde terugblik op de bijzondere rechtspleging (de rechtspleging tegen verraders, collaborateurs en anderen) door zowel Pompe als Langemeijer makkelijk begrepen kon worden als relativering van de (NSB-)collaboratie als politieke daad.

Die relativering, waar Pompe en Langemeijer zo tegen hadden gewaarschuwd, trad tóch op, bevorderd door de reclasseringsorganisatie waar beiden adviseur van waren. Dat was de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) die tot doel had politieke criminelen te resocialiseren. Initiatiefnemer was Jaap le Poole, 'verzetsman voor het leven', zoals zijn biografie Hinke Piersma hem noemde.³² Dertigduizend vrijwilligers werkten mee aan dit socio-pedagogisch reclasseringsproject, waarvan het doel was inzicht in de schuld aan te kweken. Als dat inzicht er was, lag de mogelijkheid open voor terugkeer in de samenleving.

In haar publicaties legt de STPD de nadruk op maatschappelijke omstandigheden die de mensen naar de NSB zouden hebben gedreven. Werkloosheid, zwak sociaal besef, gemankeerd burgerschap, gescheiden ouders, gebrek aan onderwijs, vrees voor gedwongen arbeid in Duitsland, al die omstandigheden hebben mensen ertoe gebracht de vijand in oorlogstijd te helpen. Onderzocht zou moeten worden of psychische stoornissen mensen van het rechte politieke pad hebben gebracht en of er geen sprake was van een onvolgroeide ontwikkeling tot goede staatsburgers. Ging het toch niet eigenlijk om mensen die in vredetijd nooit een misdaad zouden hebben begaan? Was het ook niet zo dat de bezetter hen ertoe had aangezet? Voor de zwaardere gevallen was het volgens de STPD de vraag of de misdadigers niet juist uit 'noble motieven' en uit idealisme hadden gehandeld.³³

Zo werd de collaboratie losgemaakt van haar politieke inzet. Minister A.A.M. Struycken (Justitie, 1950-1951) opperde nóg een andere mogelijkheid. Volgens hem vertoonden vele politieke delinquenten

... gelijkenis met kettens. Zij zijn immers gegrepen door een leer, waarvan zij alle consequenties hebben willen aanvaarden, zij zijn als het ware opgenomen in een collectieve psychose. Er zijn er die gemeend hebben een Gode welgevallig werk te doen door mensen aan

te brengen en uit te leveren. In de tijden der inquisitie was men zelfs bereid clement te zijn voor degenen die tot beter inzicht waren gekomen, zouden wij dit thans dan niet moeten zijn.³⁴

Door het opvoeren van een ‘collectieve psychose’ werd de collaboratie nu ook gemedicaliseerd. De inquisitie kreeg bovendien de reputatie mild geweest te zijn; men moest wel erg rooms zijn om hierin mee te gaan. Maar om zulke inzichten ging het de minister natuurlijk niet. Hij sloot aan bij het streven van zijn Katholieke Volkspartij het staatsbelang te dienen. Het staatsbelang was niet gediend bij langdurige opsluiting, gebroken gezinnen en volle gevangenissen. Het was juist zaak de mensen niet zo lang vast te houden dat heropname in de samenleving onmogelijk was. Daarvoor moest de politieke angel uit het vlees worden getrokken; de collaboratie werd gedepolitiseerd, *verharmlost*, zouden de Duitsers zeggen, minder gevaarlijk en dus onschuldiger gemaakt dan zij was. Op dat moment was dat inderdaad nuttig, want maatschappelijk functioneel: die vele tienduizenden mensen moesten opnieuw inburgeren, wilde er van hen en hun gezinnen nog iets terechtkomen. Met barmhartigheid had het niet zo veel te maken.

En nu Mussert

Dit alles is ter zake als we kijken naar Mussert. In het begin van dit hoofdstuk kwam al ter sprake hoe Mees Mussert al tijdens de bezetting etiketteerde als de kleine, ambitieuze, ijdele landverrader. De historicus Herman von der Dunk schetste Mussert in 2005 nog als ‘die potsierlijke kopie van buitenlandse voorbeelden [...] die in veel te grote laarzen liep terwijl zijn politieke horizon iets had van een doorgeschoten padvinder en een puberale romanticus’.³⁵ Von der Dunk sluit daarmee aan bij Loe de Jong die enkele decennia eerder ook een nogal onschuldig ogend portret van de Leider had geschilderd.³⁶ De Jong kenschetste Mussert als een man met iets kinderlijks en onvolgroeids, onzeker van zichzelf, als jonge man een dromer behept met weinig *zelf*kennis, als man behept met weinig *mensen*kennis. Een man met weinig leiderscapaciteiten, niet standvastig, niet echt gedreven door of overtuigd van zijn beginselen, zonder natuurlijk gezag, parmantig in zijn NSB-uniform dat om zijn wat gezette lijf spande, wat opgeschroefd, niet geslepen, naïef, onhandig, vluchtend in een gedroomde werkelijkheid. Verder noemt hij hem sober, degelijk, met zin voor orde en regel en burgerfatsoen, afkerig van